

Міністерство освіти і науки України
Чорноморський національний університет імені Петра Могили
Факультет політичних наук
Кафедра історії

**«Вивезення та знищення українських культурних цінностей
в роки Другої світової війни»**

АВТОРЕФЕРАТ
дипломної роботи
на здобуття освітнього ступеню «магістр»

Виконав:

студент VI курсу групи 634

Галузь знань: 03 «Гуманітарні науки»

Спеціальність: 032 «Історія та археологія»

Сабодаш Артемій Любомирович

Науковий керівник:

кандидат історичних наук, старший викладач

Шевченко Наталія Володимирівна

Миколаїв – 2021

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Останні події, які переживає Україна доводять, що історія країни відіграє важливу роль в збереженні її державності. Багато невизначених моментів залишаються в українській історії періоду Другої світової війни. Сьогодні особливу увагу привертають масштаби культурної катастрофи, яку спричинила ця війна, одним з її тяжких наслідків є знищення культурних цінностей.

В світлі цього виникає складна проблема пошуку достовірної інформація, яка б об'єктивно і неупереджено відповіла на питання про долю українських культурних цінностей під час війни. Адже за радянських часів майже не проводилось повноцінного дослідження даної проблеми, натомість мала місце практика декларативно-пропагандистської експлуатації освячених політичним керівництвом колишнього СРСР ідеологічних штампів.

Зазначимо, що не було ґрунтовно та повно завершено жодної спроби обліку збитків, завданих архівам, музеям, бібліотекам колишнього Радянського Союзу під час Другої світової війни, в тому числі і відповідним закладам України. Деякі зібрані матеріали знайшли місце лише в архівних сховищах. Результатом такого недбальства стало те, що переважна більшість установ культури, які постраждали у війні, досі не мають реєстрів втрачених цінностей.

Висвітлення методів і засад культурної політики на Україні в 1941 – 1945 рр. і сьогодні залишається малорозробленою проблемою. У радянській історіографії панував спрощений підхід до цього питання, часто усі події набували негативного характеру, усі руйнування та знищення були приписані окупантам, хоча радянські органи влади у багатьох випадках самі виступали руйнівником національної культури.

Отже, тема нашого дослідження є актуальною, тому що вивчення проблеми знищення культурних цінностей України в роки Другої світової війни важливе для духовного відродження України, визначення перспектив в

усіх галузях національної культури, подальшого розвитку демократизму та національної свідомості громадян.

Метою дипломної роботи є з'ясування, на підставі всебічного аналізу, основних чинників, які спричинили знищення культурних цінностей на території України в роки Другої світової війни.

Відповідно до поставленої мети передбачається вирішення таких **завдань**:

- з'ясувати стан наукового вивчення проблеми, дослідити ступінь репрезентативності та інформативності її джерельної бази;

- висвітлити стан архівних фондів, особливості вивезення культурних цінностей музеїв та картинних галерей та втрати бібліотечних фондів внаслідок їх евакуації у східні області СРСР;

- розкрити масштаби знищення архівних фондів та пограбування культурних цінностей музеїв і картинних галерей нацистськими загарбниками;

- визначити втрати бібліотечних фондів унаслідок їх вивезення нацистськими загарбниками;

- проаналізувати роль архівів у пошуку та поверненні культурних цінностей;

- дослідити стан українсько-німецьких відносин щодо повернення та реституції культурних цінностей;

- визначити проблемні питання українсько-російських відносин щодо повернення культурних цінностей в Україну.

Об'єктом дослідження є історичні обставини періоду Другої світової війни, що привели до знищення культурних цінностей на Україні.

Предметом дослідження є культурні цінності українського народу, які було знищено та втрачено під час подій Другої світової війни.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють події періоду Другої світової війни на території України 1941 – 1945 рр., але для більшої повноти аналізу автор виходить за ці рамки, розглядаючи знищення культурних цінностей більш пізнього періоду.

Територіальними рамками дослідження є визначена межами історичного періоду 1941 – 1945 рр. територія України.

Методологічною основою роботи є принципи історизму, об'єктивності та всебічності пізнання, які дозволяють з належною повнотою реконструювати тогочасні процеси й забезпечити вірогідність результатів дослідження. Складність і багатогранність теми передбачає звернення в дослідженні до законів діалектики і логіки суспільного розвитку. У роботі використано проблемно-хронологічний метод дослідження, який передбачає комплексний підхід до вивчення проблеми. Застосування вказаних принципів здійснено шляхом використання комплексу загальнонаукових (історичного та логічного), історичних методів (історико-генетичний, історико-типологічний, історико-порівняльний, ретроспективний). Поєднання зазначених принципів і методів при опрацюванні теми стало методологічним фундаментом для отримання об'єктивних оцінок, обґрунтованих висновків і достовірних результатів, тобто розв'язання завдань і досягнення кінцевої мети дослідження.

Наукова новизна полягає в здійсненні аналізу долі та стану архівних, бібліотечних та музейних фондів України, вивезених та знищених в ході евакуації на схід СРСР та їх пограбування німецько-фашистськими військами.

Практичне значення роботи полягає в тому, що фактичний матеріал, теоретичні положення та висновки можуть бути використані при підготовці узагальнюючих праць з історії України, архівознавства та музеєзнавства, а також у процесі викладання відповідних дисциплін у вищій школі, під час історико-краєзнавчої роботи.

Апробація результатів дослідження. Результати дипломного дослідження пройшли апробацію на XXIII Всеукраїнській науково-

практичній конференції «Історія України та всесвітня історія в контексті регіональних досліджень»: Могілянські читання – 2020» (м. Миколаїв) та міжнародній науково-практичній конференції «Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників суспільних наук» (м. Київ).

Структура дипломної роботи відповідає поставленій меті та визначеним завданням і складається з переліку умовних скорочень, вступу, чотирьох розділів основної частини (12 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури (70 позицій на 8 сторінках) і додатків (3 позиції). Загальний обсяг дослідження становить 104 сторінки, із них основного тексту 87 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДОСЛІДЖЕННЯ

У **вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми, визначено об'єкт, предмет, мету, основні завдання, географічні та хронологічні межі, розкрито наукову новизну та практичне значення дослідження, апробацію основних одержаних результатів.

У **першому розділі «Стан наукової розробки проблеми»** розкрито історіографію теми, її джерельну базу та методологію. Розділ включає в себе три підрозділи.

У *підрозділі 1.1 «Історіографія дослідження»* визначено, що питання знищення культурних цінностей України в роки Другої світової війни знайшло певне висвітлення як у вітчизняній так і в зарубіжній, історіографії. Проте стан вивчення цієї теми не можна вважати завершеним, адже існує багато прогалин, зокрема, мало розроблені регіональні дослідження, натомість в працях науковців, особливо радянської доби, більше здійснюється аналіз знищення культурних цінностей взагалі всього СРСР.

Історіографію досліджуваної проблеми можна умовно поділити на чотири основні групи: дослідження радянських вчених, роботи теоретичного характеру, наукові розвідки сучасних українських науковців та дослідження зарубіжних авторів. Зазначимо, що внаслідок різноманітних чинників найбільш масштабною за кількістю робіт є історіографія радянського періоду 1952 – 1990 рр.

У *підрозділі 1.2 «Джерельна база дослідження»* розглянуто джерельну базу дослідження, яка складається з різноманітних за походженням, видами, ознаками і змістом документів та матеріалів, періодичних видань, що дозволяють розкрити значні масштаби знищення культурних цінностей на території України в роки Другої світової війни. Комплекс джерел представленого дослідження структуровано за такими групами: міжнародні договори та конвенції; документи радянських та окупаційних органів влади,

які регулювали політику СРСР щодо культурних цінностей України; статистичні дані; опубліковані документи та матеріали; матеріали періодичних видань; довідникові видання.

У підрозділі 1.3 «*Методологія та методи дослідження*» показано, що складність і багатогранність теми передбачає реалізацію використання загальнонаукових (аналіз, синтез порівняння, узагальнення, абстракція, індукція, дедукція) та спеціальних історичних методів (історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-системний, метод історичної періодизації). В основу роботи покладено принципи історизму, наукової об'єктивності, системності та проблемно-хронологічний підхід.

У другому розділі «**Вивезення культурних цінностей з України внаслідок евакуації у східні області СРСР**» розглянуто стан культурних цінностей УРСР напередодні Другої світової війни та особливості організації їх евакуації у 1941- 1942 рр. на схід СРСР, які призвели до втрат або знищення надбань українського народу.

У підрозділі 2.1 «*Стан архівних фондів*» встановлено, що евакуація архівних документів з України відбувалась майже спонтанно, оскільки не були вчасно розроблені відповідні плани. На окупованій території залишилися практично всі архівні фонди західних областей України (вдалося частково врятувати лише обліково-довідковий апарат та деякі матеріали оперативного значення), тобто значна частина документів при відступі радянської армії у 1941 р. була знищена.

У підрозділі 2.2 «*Вивезення культурних цінностей музеїв і картинних галерей*» встановлена кількість музейних установ станом на 1 січня 1941 р. на території України – 174 музеї різного типу й напрямку. Автором встановлено, що згідно плану евакуації 1936 р. та інвентаризації культурних цінностей 1938 р., першочерговість вивезення мали експонати світового та союзного значення. Аналіз подій 1941 р. свідчить про те, що реальні обставини евакуації культурних цінностей значно відрізнялися від визначених директивами схем.

Загальна картина евакуації цінностей українських музеїв в 1941 р. була досить неоднозначною. Це зумовлено дією різних факторів – воєнних обставин, наявності відсутності допомоги з боку партійних, радянських органів і військових адміністрацій, матеріальних можливостей (насамперед, належним забезпеченням транспортом), підготовленості і організації до евакуації співробітників музейних установ тощо.

До східних районів СРСР вдалося вивезти лише незначну кількість експонатів з небагатьох музеїв УРСР. Можливо це й є однією з головних непоправних втрат під час окупації в роки Другої світової війни унікальних пам'яток історії та культури, що зберігалися в музейних закладах України.

У підрозділі 2.3 *«Втрати бібліотечних фондів»* досліджено загальний обсяг втрат бібліотечного фонду УРСР у Другій світовій війні. Значна частина бібліотечного фонду України була втрачена в результаті евакуаційних заходів на схід СРСР. Евакуація книг погано вплинула на їх стан. Багато цінних видань потребували особливих умов зберігання. Відсутність певного температурного режиму, вологість і волога, зберігання в непристосованих для цього приміщеннях приводили до фізичного руйнування видань.

Також привело до значних втрат культурних цінностей й те, що прийняття рішення про евакуацію бібліотечних фондів відбувалось не за критерієм національних, історичних, культурних та наукових потреб українського народу, а з ідеологічних міркувань радянської влади.

У третьому розділі **«Пограбування та знищення культурних цінностей України нацистськими загарбниками»** досліджено чітко розроблений механізм привласнення пам'яток історії та культури УРСР. Автором розкрито масштаб та трагізм втрат культурних цінностей, які стали об'єктом цинічного варварського знищення окупаційними військами або були вивезенні за кордон в результаті грабіжницької політики фашистської Німеччини.

У підрозділі 3.1 «Знищення архівних фондів» визначено, що вилучення частини архівних документів різними нацистськими організаціями проводилось в воєнних, наукових або псевдонаукових, політико-ідеологічних, расово-генеологічних або інших цілях. Головною німецькою установою до кінця 1942 р., яка розробляла архівні фонди України, був Айнзацштаб рейхсляйтера Розенберга.

Грабіжницька політика окупаційних архівних служб щодо архівних фондів окупованої України активізувалася з осені 1943 р., коли в ході війни відбувся вирішальний перелом. Почалося масове вивезення і нищення архівних фондів, руйнування архівних приміщень.

У підрозділі 3.2 «Пограбування культурних цінностей музеїв і картинних галерей» визначено, що вивезенням культурних цінностей з окупованої УРСР крім Айнзацштабу також займалась низка інших загарбницьких організацій, а саме Крайове управління архівів, бібліотек та музеїв при Рейхскомісаріаті України; Вермахт; Міністерство іноземних справ; Науково-дослідне товариство «Спадщина», куратором якого був особисто Адольф Гітлер. Активну діяльність проводила й вже згадувана автором група Кюнсберга під командуванням штурмбанфюрера СС Еберхарда барона фон Кюнсберга, загони якої діяли разом з військами передньої лінії фронту і мали за мету виявлення, відбір і вилучення з палаців і музеїв архівних та бібліотечних цінностей, що мали бути відправлені до Німеччини. Не відставали від німецьких грабіжників у вивезенні культурних цінностей музеїв і картинних галерей України й румунські вояки.

Наймасштабніший вивіз культурних цінностей картинних галерей та музеїв з території України розпочався влітку 1943 р. Великі транзитні склади цінностей розташувалися в містах Верхньої Силезії – Ратиборі й Опаві. Найважливішим сховищем культурних цінностей з України та Білорусі став замок Хехштедт (Гьохштедт) на річці Дунай. З лютого 1944 р. в ньому зібрали археологічні знахідки з доісторичних часів, картини, ікони, великі

колекції витворів народного мистецтва. Згодом цінності багаторазово переміщувалися до інших пунктів збереження.

Указом Верховної Ради СРСР 2 листопада 1942 р. було утворено «Надзвичайну державну комісію з встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам та установам СРСР». Підпорядковані їй республіканські, крайові та обласні комісії проводили слідчу роботу на місцях. При Інституті економіки АН УРСР (під час евакуації в Уфі) була створена спеціальна група для розробки деяких питань організації обліку втрат і збитків, завданих нацистською окупацією УРСР, зокрема втрат культурних цінностей. Постійно уточнюється і доповнюється обсяг збитків завданих Другою світовою війною музеям та картинним галереям.

У підрозділі 3.3 «Вивезення бібліотечних фондів» з'ясовано, що масштабну діяльність з вивезення бібліотечних колекцій, рідкісних й цінних видань проводив батальйон СС під командуванням штурмбанфюрера барона Ебергардта фон Кюнсберга, підпорядкованого Міністерству закордонних справ. Зондеркоманда Кюнсберга «Потсдам» під керівництвом доктора Пацака мала підгрупи в містах Києві, Львові, Одесі, Харкові, у Криму і діяла в межах військової групи армій «Південь» в Україні.

. У короткий термін окупанти організували розгалужену і чітку кампанію обліку, відбору та вивезення фондів різного історичного профілю, змісту та цінності. Перехід до політики так званого «захисту», а насправді організованого пограбування, був пов'язаний з установами управління окупованими територіями Рейхскомісаріатом та розгортанням діяльності Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга, встановленням між ними узгоджених, хоча і дещо конкуруючих відносин. У 1943 р. з Києва до обласних бібліотек надходили списки необхідної літератури і, за її наявності у фондах, вона негайно відправлялась до Києва.

Трофейні фонди на території Німеччини також зазнали переміщення: бомбардування американськими та радянськими військами німецьких міст, зокрема, Берліна, Мюнхена, Франкфурта-на-Майні та інших, спричинило до термінового перевезення літератури з основних центрів концентрації в Німеччині до різних місцевостей Польщі, Чехословаччини, Румунії, Угорщини у численні замки та сховища.

У четвертому розділі «Повернення в Україну втрачених культурних цінностей» розглянуто основні аспекти пошуку втрачених цінностей архівів, музеїв, картинних галерей та бібліотек. Досліджено актуальні питання реалізації українсько-німецьких відносин щодо повернення культурних цінностей та українсько-російські проблеми щодо повернення в Україну культурних цінностей, визначених під час вивезення нацистами як «російських» або «радянських».

У підрозділі 4.1 «Роль архівів у пошуку та поверненні культурних цінностей» визначено, розшук втраченого, що почався ще в ході війни, який проводили відповідні структури армій і фронтів, оперативні групи Управління державними архівами НКВС СРСР, пошукові організації від Всесоюзного Комітету у справах мистецтв при РНК СРСР, Комітету у справах культурно-освітніх установ при РНК РРФСР, АН СРСР, АН Української РСР та інших організацій. Архівні установи всіх рівнів, на які покладена підготовка переліків та каталогів вивезених за кордон культурних цінностей, обмін інформацією про стан збереження, обробки та мікрофільмування джерел, а також планами їх дослідження, ведуть пошуки культурних цінностей Української держави в різних країнах світу. З метою пошуку та повернення архівної спадщини в Україну створено низку міжурядових комісій, які безпосередньо займаються пошуком та поверненням культурних цінностей України. Нині з цього приводу ведуться переговори з Росією, Польщею, Угорщиною, США, Канадою, Францією.

У підрозділі 4.2 «Українсько-німецькі відносини щодо повернення та реституції культурних цінностей» висвітлено взаємовідносини України з

Німеччиною в питаннях повернення та реституції втрачених у роки Другої світової війни культурних цінностей, починаючи з 1945 р, коли Україна входила у склад СРСР, і до наших днів. Після закінчення Другої світової війни на території Німеччини працювало кілька груп з СРСР, що займалися пошуками втрачених в роки війни книжкових і музейних фондів, а також відбором творів мистецтва і німецької літератури для поповнення наших музеїв і бібліотек в порядок часткового відшкодування шкоди, понесеної ними від окупантів. Повернення в Україну втрачених культурних цінностей в повоєнні часи, ускладнювалось політичною ситуацією, правовою невизначеністю їх приналежності УРСР та втраченим обліковим даним.

Особливість проблеми повернення та реституції культурних цінностей на сучасному етапі полягає в тому, що вона може бути вирішена тільки шляхом діалогу сторін і пошуку порозуміння на основі доброї волі і норм права.

У підрозділі 4.3 «Українсько-російські проблеми щодо повернення культурних цінностей в Україну» розкрито складну ситуацію щодо повернення архівів, музейних експонатів, картин та бібліотечних фондів в заклади культури УРСР, визнання їх культурною спадщиною саме українського народу, а не уособленої «російсько-радянської» маси. Автором визначені проблеми нинішнього повернення культурних цінностей, які осіли в сучасній Російській Федерації, і повернення яких майже унеможливлене з огляду на збройний конфлікт, що розвивається вже з 2014 р.

У **висновках** обґрунтовано теоретичні узагальнення й нові підходи до вирішення наукових проблем, які стосуються питань вивезення та знищення культурних цінностей на території України в роки Другої світової війни. Основні результати дослідження зводяться до таких положень:

1. Висвітливши стан наукової розробки досліджуваної теми, автор дійшов до висновку, що спеціальної праці, яка б давала цілісне уявлення про культурні цінності України в Другої світової війни до сьогодні створено не було.

Історіографію досліджуваної проблеми можна умовно поділити на чотири основні групи:

Дослідження радянських вчених, роботи теоретичного характеру, наукові розвідки сучасних українських науковців та дослідження зарубіжних авторів. Зазначимо, що внаслідок різноманітних чинників найбільш масштабною за кількістю робіт є історіографія радянського періоду, яку доцільно розглядати за хронологічним принципом:

1) період розвитку радянської історіографії припадає на 1941 – 1952 рр. і характеризується зосередженістю досліджень злочинів нацистів проти населення, збитків, завданих господарству, промисловості, культурі. Головна увага дослідників зосереджена на висвітленні фактів нищення німецькими окупантами музейних цінностей;

2) Наступний період радянської історіографії знищення культурних цінностей на території України в роки Другої світової війни – період «хрущовської відлиги» (1953 – 1964 рр.), в який вийшли фундаментальні праці з історії війни, в яких знайшли відображення важливі події на території України.

3) період 70 – 80-х рр., який також визначався значним впливом радянської ідеології на досліджувану проблему.

Таким чином, у радянській історіографії панував спрощений підхід до цього питання, часто усі події набували негативного характеру, усі руйнування та знищення були приписані окупантам, хоча радянські органи влади у багатьох випадках самі виступали руйнівниками національної культури.

З набуттям Україною незалежності, відкриттям доступу до низки засекречених архівних матеріалів та актуалізацією питання реституції втраченого сформувалась українська школа дослідників з проблеми долі культурних цінностей в роки Другої світової війни.

Перше зарубіжне ґрунтовне дослідження з теми втрат Україною культурних цінностей в роки Другої світової війни належить американській

вченій П. Грімстед. Зарубіжна історіографія також представлена дослідженням Ульріки Хартунг.

2. Джерельна база дослідження складається з різноманітних за походженням, видами, ознаками і змістом документів та матеріалів, періодичних видань, що дозволяють розкрити значні масштаби знищення культурних цінностей на території України в роки Другої світової війни.

Комплекс джерел представленого дослідження структуровано за такими групами: 1) міжнародні договори та конвенції; 2) документи радянських та окупаційних органів влади, які регулювали політику СРСР щодо культурних цінностей України; 3) статистичні дані; 4) опубліковані документи та матеріали; 5) матеріали періодичних видань; 6) довідникові видання. Джерельна база із зазначеної теми достатньо репрезентативна і цілковито дозволяє розв'язати досліджувані питання.

3. Базуючись на загальновідомих принципах історичної науки, таких як історизм, об'єктивність, системність, науковість, всебічність, конкретність, діалектичний принцип із застосуванням історичного підходу, а також загальнонаукових, міждисциплінарних, спеціально-історичних методів дослідження, авторка здійснила спробу провести комплексний аналіз стану культурних цінностей на території України в роки Другої світової війни. Комплексне застосування переліченого інструментарію дозволили опрацювати весь масив наявних джерел, структурувати отриману фактографію та здійснити її аналітичне осмислення.

4. Проведене дослідження показало, що культурні цінності України вже в перший період війни зазнали втрат внаслідок бездіяльності органів радянської влади та партії, практичної відсутності детального плану процесу їх евакуації. Тобто до знищення культурних цінностей України опосередковано причетні не тільки фашистські загарбники, а й радянське керівництво того часу. Прийняття рішення про евакуацію архівних, бібліотечних та музейних фондів відбувалось не за критерієм національних, історичних, культурних та наукових потреб українського народу, а з

ідеологічних міркувань радянської влади, в результаті чого значна частина історико-культурних цінностей вже на початку війни опинилась в небезпеці. В 1941–1945 рр. актуальне завдання евакуації культурних цінностей України на Схід органами радянської влади було невирішене. Причиною неефективності роботи стала складна воєнна обстановка, напруженість загальних планів евакуації, а також недооцінка значення збереження історико-культурних цінностей, що мала місце з боку багатьох відповідальних працівників партійних і радянських органів. Тому більша частина культурних цінностей залишилася на окупованій території, а також значна частина їх була взагалі втрачена або знищена.

5. Вивезення та знищення культурних цінностей на окупованих територіях було передусім зумовлено ідеологією націонал-соціалізму та займало одне з провідних місць в політиці нацистів. Німецько-фашистські війська мали чітко розроблений масштабний механізм привласнення пам'яток історії та культури. Після їх вступу у будь-який культурний центр, захоплювалися та консервувалися усі музеї, бібліотеки, картинні галереї тощо. 17 липня 1940 р. був створений так званий «Оперативний штаб служб райхсляйтера Розенберга для окупованих західних областей і Нідерландів», який згодом був перейменований на «Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга для окупованих областей».

6. З 1941 р., після нападу німецько-фашистських військ, на окупованій території СРСР діяли дві головні робочі групи Айнзацштабу: «Схід» - на землях Прибалтики, Росії, Білорусі та «Головна робоча група «Україна», яка станом на квітень 1942 р. складалась з 60 співробітників.

Вивезенням культурних цінностей з окупованої УРСР крім Айнзацштабу також займалась низка інших загарбницьких організацій, а саме Крайове управління архівів, бібліотек та музеїв при Рейхскомісаріаті України; Вермахт; Міністерство іноземних справ; Науково-дослідне товариство «Спадщина», куратором якого був особисто Адольф Гітлер. Активну діяльність проводила й вже згадувана автором група Кюнсберга під

командуванням штурмбанфюрера СС Еберхарда барона фон Кюнсберга, загони якої діяли разом з військами передньої лінії фронту і мали за мету виявлення, відбір і вилучення з палаців і музеїв архівних та бібліотечних цінностей, що мали бути відправлені до Німеччини.

7. Вивезення бібліотечних фондів окупаційними військами з території України супроводжувалося ретельною систематизацією бібліотечних фондів, відокремлювалися ті книжкові фонди, що становили особливий інтерес з наукової, економічної, політичної та ідеологічної точок зору. Крім того, ряд відомств був зацікавлений в літературі, що містила історичні відомості про Україну, її населення, географічні умови, природні ресурси тощо, тому велике значення надавалося будь-яким енциклопедичним та довідковим виданням, науково-технічній літературі з усіх галузей знань, які обліковувалися у повному обсязі, без винятків.

8. Визначальну роль у поверненні та реституції культурних цінностей українського народу відігравали архіви, ціною кропіткої роботи їх працівників вдавалося розшукати втрачені експонати. З метою пошуку та повернення архівної спадщини в Україну створено низку міжурядових комісій, які безпосередньо займаються пошуком та поверненням культурних цінностей України. Нині з цього приводу ведуться переговори з Росією, Польщею, Угорщиною, США, Канадою, Францією.

Відповідно, очікування України від співробітництва з Німеччиною в питаннях повернення та реституції культурних цінностей пов'язані перш за все з надіями на розшук і повернення максимально можливої кількості втрачених в роки війни музейних цінностей, картин, предметів культури, архівних та бібліотечних фондів. Але й Німеччина має свої інтереси до України як частини колишнього СРСР, у зв'язку з організацією радянським керівництвом масового вивезення культурних цінностей із зони його відповідальності на німецькій території. У тому числі, це були музейні цінності, архіви, книжкові колекції.

9. Значну проблему сучасності становлять українсько-російські відносини щодо повернення культурної спадщини України, яка в роки Другої світової війни була евакуйована на схід СРСР і сьогодні знаходиться в архівах, музеях та бібліотеках Російської Федерації. На жаль, вирішення питання її повернення не можливе через існуючий з 2014 р. збройний конфлікт між Росією та Україною.

Таким чином, питання дослідження обставин масових втрат культурних цінностей в період окупації території України в роки Другої світової війни можливо структурувати й розглядати як суму дії кількох факторів: організоване вилучення, вивезення та знищення культурних цінностей як цілеспрямована політика на окупованій території України; дії представників військових та окупаційних адміністрацій як приховане мародерство на окупованій території; розграбування та знищення культурних цінностей внаслідок прямого мародерства військовослужбовців окупаційних військ, а іноді й органів місцевої влади при окупаційних адміністраціях.

АНОТАЦІЯ

Сабодаш А.Л. «Вивезення та знищення українських культурних цінностей в роки Другої світової війни». – На правах рукопису.

У дипломній роботі досліджується стан та масштаби втратою Україною архівних та бібліотечних фондів, музейних цінностей та картинних галерей у період 1941-1945 рр. Основну увагу зосереджено на зникненні культурних цінностей у ході їх евакуації на схід СРСР у 1941 – 1942 рр., а також вивезенні їх німецько-фашистськими військами з окупованих територій УРСР. Доведено, що масові втрати культурних цінностей в період окупації території України в роки Другої світової війни спричинено дією кількох факторів: організованого вилучення, вивезення та знищення культурних цінностей як цілеспрямована політика на окупованій території України; дії представників військових та окупаційних адміністрацій як приховане мародерство на окупованій території; розграбування та знищення культурних цінностей внаслідок прямого мародерства військовослужбовців окупаційних військ, а іноді й органів місцевої влади при окупаційних адміністраціях. Визначено, що вивезенням культурних цінностей з окупованої УРСР займались Айнзацштаб, Крайове управління архівів, бібліотек та музеїв при Рейхскомісаріаті України; Вермахт; Міністерство іноземних справ; Науково-дослідне товариство «Спадщина», куратором якого був особисто Адольф Гітлер; група Кюнсберга. Доведено, що також до знищення культурних цінностей України опосередковано причетні не тільки фашистські загарбники, а й радянське керівництво того часу. Автор дійшов висновку, що основною проблемою залишається пошук та повернення культурної спадщини українського народу, втраченої у роки Другої світової війни.

Ключові слова: Друга світова війна, евакуація, СРСР, УРСР, культурні цінності, бібліотечні фонди, музеї, архіви, окупаційні війська, вивезення, знищення, втрата, реституція.

SUMMARY

Sabodash A. L Export and destruction of Ukrainian cultural values during the Second World II. - Manuscript.

Graduate work for obtaining an educational degree «Master». Petro Mohyla Black Sea National University. – Mykolaiv, 2021.

The thesis examines the state and scale of Ukraine's loss of archival and library collections, Museum valuables and art galleries in the period 1941-1945. the main focus is on the disappearance of cultural property during their evacuation to the east of the USSR in 1941-1942, as well as their export by Nazi troops from the occupied territories of the Ukrainian SSR. It is proved that the mass loss of cultural property during the occupation of the territory of Ukraine during the Second World War is caused by the action of several factors: organized seizure, export and destruction of cultural property as a purposeful policy in the occupied territory of Ukraine; actions of representatives of the military and occupation administrations as hidden looting in the occupied territory; looting and destruction of cultural property as a result of direct looting of military personnel of the occupation forces, and sometimes local authorities under the occupation administrations. It is determined that the export of cultural property from the occupied Ukrainian SSR was carried out by the Einsatzstab, the Regional Department of archives, libraries and museums at the Reichskommissariat of Ukraine; the Wehrmacht; The Ministry of Foreign Affairs; The Heritage Research Society, which was personally curated by Adolf Hitler; the Kunsberg group. It is proved that not only the fascist invaders, but also the Soviet leadership of that time were indirectly involved in the destruction of cultural values of Ukraine. The author came to the conclusion that the main problem remains the search and return of the cultural heritage of the Ukrainian people, lost during the Second World War.

Keywords: World War II, evacuation, USSR, Ukrainian SSR, cultural values, library collections, museums, archives, occupation forces, export, destruction, loss, restitution.